

БАБИН ЯР: ЯКОЮ Є НАША ПАМ'ЯТЬ?

Тема 10

ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАНЯТТЯ

Заняття може бути запропоноване учням не тільки в межах даного спецкурсу, а й під час вивчення тем Другої світової війни в курсі історії України, а також як виховна година до днів увічнення пам'яті жертв Голокосту та Другої світової війни. Виокремлені для опрацювання фрагменти, а також весь матеріал уроку має сприяти осмисленню учнями проблеми співвідношення суспільної та індивідуальної історичної пам'яті. У цьому занятті пропонуються уривки з творів художньої літератури для емоційно поглибленого сприйняття історичного явища.

Важливим є продовження формування в учнів навичок історичної емпатії та власної позиції щодо тих чи інших процесів історії. Розмова про жертви Бабиного Яру та інших місць масового знищення євреїв, ромів, військовополонених, українських патріотів має розкрити зміст трагедії, спричиненої нацистською навалою.

Цілі уроку	■ Розкрити, чому Бабин Яр є символом Голокосту в Україні. ■ Поглибити навички інтерпретації художніх текстів як додаткових джерел історичних знань. ■ Сформулювати власне ставлення до проблеми збереження суспільної історичної пам'яті.
Ключові слова і поняття	Голокост, історична пам'ять, вшанування меморіальних місць масових трагедій
Методичні прийоми та техніки	Робота в групах, дискусія, аналіз текстів
Зв'язок з іншими заняттями посібника	Історія, яка говорить зі мною. «Банальність зла»: чому Голокост став можливим? Тоталітаризм: як зберегти у собі людину? Уроки Голокосту: життя після трагедії.
Час	60 хвилин

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. [20-25 хв.]

Загальне обговорення: запитайте учнів, коли саме і чому відзначають Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту?¹

Повідомте, що в Україні існує дата вшанування пам'яті жертв Голокосту – 29 вересня. Запитайте, чи учні знають, що відбулося в цей та наступний дні в Києві?

Зачитайте інформацію²:

Тільки 29 і 30 вересня нацисти за допомогою місцевої поліції вбили в Бабиному Яру 33 771 єврея.

Розстріли продовжувалися ще декілька днів. Проте й після того, як були знищені майже всі євреї, які мешкали в Києві, Бабин Яр залишався місцем масових розстрілів, там загинуло багато ромів і радянських військово-полонених. Серед жертв Бабиного Яру – підпільники, комуністи, українські націоналісти, психічно хворі. Дотепер точно невідомо, скільки євреїв було знищено в Бабиному Яру... За підрахунками українських істориків, за час окупації в Бабиному Яру було знищено близько 150 тисяч осіб².

 Покажіть фрагмент №1. Людмила Ткач, яка пережила Голокост [4:17].

Після перегляду фрагменту зазначте, що сьогодні в історичних архівах, зокрема, в архіві фонду, зібрана значна кількість свідчень про трагедію Бабиного Яру. Розкажіть учням, що відступаючи з Києва в 1943 р., нацисти намагалися знищити сліди своїх злочинів і впродовж тривалого часу відкопували та спалювали тіла розстріляних у Бабиному Яру.

Запитайте учнів:

- Як Людмила Ткач розказує про те, що сталося у ті дні?
- Як ви думаєте, що для неї особисто може сьогодні означати Бабин Яр?

Розкажіть учням післявоєнну історію Бабиного Яру та замовчування цієї трагедії українського єврейства радянськими діячами (див. матеріали для вчителя).

Надайте уривок з інтерв'ю з С. Глузманом³ (роздавальний матеріал 1).

Запитайте, що для автора є найбільш неприпустимим стосовно трагедії Бабиного Яру у радянський час. А. Кузнєцов⁴ писав, що не зняті «проблеми Бабиних Ярів». Що, на вашу думку, означають його слова?

¹ Якщо учні знайомі з темами «Другої світової війни», то вони зможуть назвати 27 січня як день визволення в'язнів. В будь-якому випадку варто про цей день нагадати.

² Передайте об этом детям вашим. История Холокоста в Европе в 1933-1945. – М., 2001. – С. 88.

³ Семен Глузман – колишній радянський політ'язень, дисидент, голова Асоціації психіатрів України.

⁴ Анатолій Кузнєцов (1929–1979) – радянський письменник, очевидець подій 1941–1943 у Бабиному Яру, автор роману-документу «Бабин Яр», який був підданий радянською владою жорсткій цензурі. Автор був змушений емігрувати. Працював на радіо «Свобода».

 Покажіть фрагмент №2 (розмова з Віталієм Нахмановичем⁵) [3:56] та роздайте для опрацювання в групах уривок зі статті Віктора Некрасова⁶ «Чому це не зроблено...», що була опублікована в 1959 році в «Літературній газеті» (роздавальний матеріал 2).

Для роботи у групах поставте запитання:

- Про що йдеться у фрагменті? Кого ви бачили впродовж фрагмента? Чим займаються ці люди? Чи знають вони, де перебувають? Чи повинні знати? Чому В. Некрасов вважає слово «покояться» стосовно жертв Бабиного Яру – не точним?
- Що поєднує міркування В. Нахмановича і думки В. Некрасова щодо місця трагедії?
- Яким має бути місце вшанування пам'яті?
- Що має на увазі В. Нахманович, коли говорить «не треба розділяти покійників»?

2. [15-20 хв.]

Зачитайте вислів Євгена Євтушенка:

Бабин Яр був злочином фашизму. Але наше багаторічне замовчування чужого злочину стало злочином власним. Замовчування – це теж вбивство, убивство пам'яті.

- Що поет називає злочином?
 - Як запобігти вбивству пам'яті?
- Попросіть учнів у групах прочитати уривки з творів Є. Євтушенка та Д. Павличка (роздавальний матеріал 3) та обговорити їх:
- У чому Є. Євтушенко вбачає одну з причин трагедії Бабиного Яру?
 - Чому російський поет Євген Євтушенко наголошує на своєму неєврейському походженні?
 - Чому український поет Д. Павличко, на вашу думку, пов'язує могили своїх загиблих батька, матері та брата з Бабиним Яром?
 - Що говорить поет про спільну молитву? Чому спільну? Яким міг би бути зміст такої молитви?

3. [5-10 хв.]

Під час 65 річниці вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру Президент України В. Ющенко назвав трагічні події «Трагедією України з розстріляним єврейським серцем». Попросіть учнів пояснити як вони розуміють ці слова.

Проведіть прикінцеве обговорення:

- Що для вас означає поняття «історична пам'ять»?
- Як сьогодні має вшановуватися пам'ять загиблих жертв Голокосту?

⁵ Віталій Нахманович – історик, секретар Громадського комітету «Бабин Яр», упорядник збірки документів та статей: Бабин Яр: Человек, власть, история. – К.: Внешторгиздат, 2004.

⁶ Віктор Некрасов (1911–1987) – російський письменник. Народився і мешкав в Києві. Автор повісті «В окопах Сталінграда» (1946), що стала однією з перших правдивих книг про Другу світову війну. З 1974 року вимушено залишив країну, помер у Франції.

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Бабин Яр: історична довідка¹¹

Бабин Яр – урочище в Шевченківському районі – один із найбільших у Києві ярів (довжина близько 2,5 км, глибина була близько 50 м), розташований на території від сучасної вул. Дорогожицької до Куренівки (вул. Фрунзе). Так історично склалося, що Бабин Яр в Україні і світі значить набагато більше, ніж топографічна назва. Він є одним із трагічних місць масового геноциду часів Другої світової війни. Саме ця київська околиця на той час стала символом початку єврейського Голокосту в Європі, місцем перших масових розстрілів євреїв, хоч хвиля розстрілів, які почалися ще раніше, докотилася до Києва від західних кордонів.

Сама назва «Бабин Яр» з'явилася в XV ст. Перша згадка – 1401 рік, коли власниця цієї землі, баба-шинкарка, продала її Домініканському монастирю.

Уздовж мису між Бабиним і Реп'яховим Ярами в Кирилівському гаї поступово формувався Кирилівський православний цвинтар. З іншої його сторони в 1892-1894 рр. почав формуватися Лук'янівський єврейський цвинтар в кінці парного боку сучасної вулиці Мельникова.

На непарному боці вул. Мельникова теж влаштовується кладовище, де ховали військовослужбовців з найближчих таборів (нині військове кладовище). На вул. Дорогожицькій ще з 1878 р. існувало Лук'янівське православне кладовище (нині заповідник-некрополь).

Величезну територію між Лук'янівським кладовищем, Сирцем, верхів'ями Бабиного Яру і вул. Дегтярівською 1869 р. було відведено під літні військові табори. Тут споруджено легкі житлові будівлі, дерев'яну церкву, обладнані плаці, стрільбища, навчальне поле.

За переписом населення 1939 р. у Києві проживало 846,7 тисячі мешканців, серед яких 25,5% становили євреї. Понад 200 тисяч киян, включаючи чоловіків-євреїв, було призвано до лав Червоної Армії, 325 тисяч – евакуйовані на схід.

19 вересня 1941 р., у полудень, у Київ увійшли війська 6-ї німецької армії. Вже у перші дні окупації міста нацисти розпочали розстріл євреїв.

26 вересня відбулося засідання, на якому обговорювалися заходи щодо знищення єврейського населення міста. За привід використали вибухи й пожежі в центрі міста, від яких постраждало три кілометри найкращих вулиць

¹¹ Євстаф'єва Т., Подольський А. Бабин Яр: історична довідка // Форум націй. – 2003. – №3(10). – Друкується із скороченнями.

(940 споруд), у тому числі весь Хрещатик. Цю ситуацію відтворено в документі «Оперативне донесення по СРСР» № 97, адресованому в Берлін начальнику поліції й служби безпеки 28 вересня 1941 р.: *«...Пожежі відбувалися в центрі міста. Постраждали дуже цінні споруди... Доведено, що провідна роль у цьому належить євреям. Тут проживає близько 150 000 євреїв. До цієї хвилини не було можливості перевірити цю цифру. Під час першої акції проведено 1 600 арештів; вжито заходи для уточнення кількості єврейського населення в цілому. Підготовлено план ліквідації щонайменше 50 000 євреїв. Німецька армія підтримує накреслені плани і намагається їх якнайшвидше здійснити».*

Не було б вибухів і пожеж¹², знайшовся б інший привід для винищення київських євреїв – їхню долю було вирішено самою програмою нацистського «ендльозунга» (остаточного розв'язання). Для втаємничення акції айнзацкоманди й зондеркоманди отримували наказ про операції з винищення «ворогів райха» в усній формі. Цю акцію доручили зондеркоманді 4-а під командуванням штандартенфюрера П. Блобеля, підсиленій 45-м і 303-м поліційними батальйонами й загonom української поліції під командуванням А. Кабайди. 28 вересня 1941 г. по місту було розклеєно оголошення трьома мовами – російською, українською і німецькою – без дати й підпису. Їх було надруковано у друкарні 6-ї німецької армії. *«Наказується всім жидам міста Києва й околиць зібратися в понеділок дня 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку при вул. Мельника – Доктерівській (коло кладовища)».* Існує думка, що день 29 вересня було обрано не випадково, саме на цей день припадало свято Йом Кіпур (Судний день) – згідно з єврейською традицією день посту, покаяння й відпущення гріхів.

Вранці 29 вересня тисячі євреїв потяглися в зазначене у наказі місце. Цього дня до настання темряви німці встигли розстріляти тільки дві третини з тих, хто прийшов, близько 22 тисяч. Інших приречених загнали на ніч у порожні гаражі на Дорогожицькій, а наступного дня, 30 вересня, розстріляли. Потім німецькі сапери підірвали схили яру, щоб засипати тіла, і примусили військовополонених зрівняти дно яру. За два дні 29 і 30 вересня 1941 року було розстріляно, як повідомлялось, 33 771 мирних жителів Києва, переважно євреїв, про що керівництво зондеркоманди у донесенні №101 від 2 жовтня 1941 р. доповіло в Берлін. Цей жахливий злочин, здійснений вперше у такому масштабі, став своєрідним символом трагедії мирного населення під час війни.

¹² До яких євреї-партизани могли бути причетні лише разом із радянськими партизанами всіх тих національностей, з яких склалися відповідні партизанські загони. – Прим. ред.

Тоді ж, починаючи з 29 вересня, розстріляли і близько трьох тисяч військовополонених і мирних жителів єврейської національності, які, за словами колишнього в'язня Л.К. Островського, перебували у спеціальному відділі при таборі на вул. Керосинній (нині – вул. Шолуденко). Їх вивозили машинами до Бабиного Яру і там розстрілювали. Розстрілювали тих, хто намагався переховуватись, кого знайшли, кого виказали. Заохочення за виказаного єврея становило 1 кг жирів і 1 кг борошна. Розстріляли і 800 пацієнтів психоневрологічної лікарні ім. Павлова: 14 жовтня 1941 р. – 308 пацієнтів-євреїв, 7 січня, 27 березня і 17 жовтня 1942 р. – усіх інших. Їхні тіла поховано в Бабиному Яру.

Київ став першим містом, цілком «очищеним від євреїв». За переписом населення, проведеним Київською міською управою, на 1 квітня 1942 р. у місті проживало 352 139 осіб, із них українців – 281 611, росіян – 50 263, поляків – 7874, євреїв – 20. Бабин Яр як місце масових страт проіснував день у день рівно два роки – з 29 вересня 1941 р. до 29 вересня 1943 р. Він перетворився на величезну братську могилу, де загинуло понад 100 тисяч осіб: євреї, цигани, моряки Дніпровського загону Пінської військової флотилії, військовополонені, партизани, підпільники, гравці київської футбольної команди «Динамо», активісти ОУН, заручники, тобто всі ті, кого вважали «ворогом Третього Райху».

У серпні 1943 р., коли фронт наближався до Дніпра, окупанти приступили до знищення слідів масових розстрілів у Бабиному Яру. Спеціальна зондеркоманда 1005 А під командуванням того ж штандартенфюрера П. Блобеля (за вироком міжнародного Нюрнберзького трибуналу воєнного злочинця П. Блобеля було страчено 1951 р.) розпочала акцію викопування й спалення трупів розстріляних ними людей, це примусило зробити в'язнів Сирецького концтабору. В'язні працювали в кайданах, поводитися з ними вкрай жорстоко. Жили в'язні в землянках, безпосередньо в Бабиному Яру. Відчайдушну спробу втечі зробив військовополонений Федір Завертанний. Звільнившись від кайданів, він зумів утекти. За це німці розстріляли дванадцять в'язнів та есесівця з охорони, який спостерігав за групою, де був утікач. 28 вересня 1943 р. В'язні склали останню піч для спалення тіл, вони розуміли, що споруджують її для себе і вночі здійснили спробу втечі. Зі 326 в'язнів живими залишилося лише 15.

За два роки окупації Києва загинуло понад 200 тисяч осіб, з них близько 100 тисяч у Бабиному Яру. У листопаді 1943 р. одразу після визволення, в місті нараховувалося близько 180 тисяч жителів.

У перші роки після звільнення Києва Бабин Яр зовні не змінювався. Місцеві жителі знаходили тут обгорілі кістки, речі, золу. Тоді ж було поставлене питання про увічнення пам'яті загиблих.

13 березня 1945 р. Раднарком і ЦК Компартії України прийняли постанову №378 «Про спорудження монументального пам'ятника на території Бабиного Яру». Проте, цей план не було реалізовано.

У 1950-х роках з'явилася пропозиція засипати Бабин Яр та побудувати там стадіон і парк з атракціонами. У відповідь письменник Віктор Некрасов виступив 1959 р. в «Литературной газете» з закликом не допустити знущання над пам'яттю жертв і побудувати пам'ятник загиблим, а не стадіон із парком. Але територію почали замивати, що й призвело до нової трагедії.

13 березня 1961 р. рідка пульпа прорвала захисну дамбу, і величезна лавина багнюки рвонула на Куренівку, руйнуючи все на своєму шляху, було винищено багато будинків, депо ім. Красіна, але найстрашніше – загинули люди.

У вересні 1961 р. поет Євген Євтушенко опублікував у тій же «Литературной газете» вірш «Бабий Яр», який починався словами «Над Бабьим Яром памятников нет...»

І ось чергова вказівка зверху: оголосити конкурс на проект пам'ятника «Жертвам фашизму в Шевченківському районі» до 25-ї річниці трагедії. Розгляд проектів призначили на вересень 1965 р. з розрахунком, щоб наступного року пам'ятник було побудовано. Свої проекти подали більше 30 архітекторів. Деякі запропонували два, і навіть три проекти. Цікавими були меморіали, запропоновані київськими архітекторами Й. Каракісом і А. Мелецьким. Вражаючим був і проект пам'ятника «Бабин яр: коли руйнується світ», запропонований монументалістами А. Рибачук і В. Мельниченко. Це був єдиний проект, в назві якого згадувалося словосполучення «Бабин Яр».

Про результати конкурсу повідомлено не було, пам'ятника на місці загибелі десятків тисяч киян до 25-ї річниці трагедії так і не збудували.

2 липня 1976 р., до 35-ї річниці трагедії, у верхів'ях Бабиного Яру біля вулиці Дорогожицької було відкрито пам'ятник із написом: «Радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими фашистами в Бабиному Яру». Довгий час він був єдиним нагадуванням про трагедію Бабиного Яру.

29 вересня 1991 р., до 50-річчя трагічних подій, було відкрито пам'ятний знак. Він являє собою бронзове зображення Менори (архітектор Ю. Паскевич, інженер Б. Гідлер, художники Я. Левич, О. Левич). Тоді ж на пам'ятнику 1976 р. додатково встановили таблички російською мовою та мовою їдиш з написом: «Тут в 1941–1943 роках німецько-фашистськими загарбниками були розстріляні більше ста тисяч громадян міста Києва та військовополонених». Біля пам'ятника поставили дерев'яний хрест на вшанування пам'яті активістів ОУН, розстріляних нацистами.

Пам'ятні знаки, що відображають різні сторінки трагедії Бабиного Яру, встановлено на розі вулиць Дорогожицької та Шамрила – в'язням Сирецького концтабору, на вулиці Грекова, 22-а – київським футболістам, на території Кирилівської лікарні – хворим, розстріляним у 1941–1942 рр. 2000 р. неподалік від Менори було встановлено хрест із написом: «На цьому місці 6 листопада 1941 р. були розстріляні священнослужителі архімандрит Олександр Вишняков і протоієрей Павло за заклик до захисту Вітчизни від фашистів».

30 вересня 2001 р. на території Бабиного Яру встановлено пам'ятний знак дітям, розстріляним у Бабиному Яру (скульптор В. Медведєв, архітектори Р. Кухаренко і Ю. Мельничук).

З показань колишнього члена зондеркоманди 4а К.Вернера від 28 травня 1964 р. про розстріли євреїв в Києві¹³.

Тоді вся команда, за винятком караулу, біля 6 ранку відправилися на ці розстріли. [...]

Там було зібрано багато євреїв, і там також було влаштоване місце, де євреї повинні були скласти свій одяг та речі. В кілометрі я побачив великий природний яр. Це була пісчана місцевість. Яр був глибиною приблизно 10 метрів, довжиною біля 400 метрів, шириною нагорі біля 80 метрів і внизу біля 10 метрів.

Одразу після мого прибуття на місце страти я разом з іншими товаришами повинен був спуститися в цей яр. Це тривало недовго, і скоро до нас по схилам яру привели перших євреїв. Євреї повинні були лягати лицем до землі біля стін яру. У яру знаходилися три групи стрільків, всього біля 12 стрільків. До цих груп розстрілу одночасно зверху підводилися євреїв. Наступні євреї повинні були лягати на трупи раніше розстріляних євреїв. Стрілки стояли за євреями та вбивали їх пострілами у потилицю. Я досі пам'ятаю, той жах, з яким євреї в перший раз дивилися вниз на трупи у яру. [...] Неможливо собі навіть уявити, яких нервів коштувало в цих умовах виконувати брудну роботу. Це було жахливо. [...] В той день розстріли продовжувались приблизно до 17 чи до 18 години. [...] Того вечора знову був виданий шнапс.

¹³ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А.Круглов. – К.: Институт иудаики, 2002. – С. 82.

Д л я н о т а т о к

Рекомендована література для вчителя

Бабин Яр – в серці: Поэзия // *И. Левитас* (ред. и сост.). – К.: Головна спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001.

Бабин Яр: Книга памяти // *И. Левитас* (сост.). – К.: Сталь, 2005.

Бабин Яр: Спасители и спасенные // *И. Левитас* (авт.-сост.). – К.: Сталь, 2005.

Бабин Яр: человек, власть, история / Книга 1. Историческая топография. Хронология событий. – К.: Внешторгиздат, 2004.

Веб-сайт «Бабин яр: пам'ять та безпам'ятство». <http://www.babiyar-diskus.narod.ru/>

Круглов А.И. Сколько евреев было истреблено в Киеве осенью 1941 г.? // Голокост і сучасність. – 2002. – №№ 2-6.

Кузнєцов А. Бабин Яр. – М.: Захаров И.В., 2005.

Нахманович В.Р. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р.: реальність та міф // Український історичний журнал. – 2007. – №3. – С. 76-96.

Рыбачук А., Мельниченко В. Когда рушится мир. – К.: Юринформ, 1991.